

UDK: 159.9.07 = 316.6

Damegul ARAPBAYEVA,
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti, psix.f.n.
O'zMU mustaqil izlanuvchisi (DSc).
E-mail: damegul.83@mail.ru

O'zMU professori, psixologiya fanlari doktori A.I.Rasulov taqrizi asosida

OILA PSIXOLOGIYASIDA AJRASHISHNING TADQIQ ETILISHI

Аннотация

Maqolada – “Ajrashish – er va xotinning hayot vaqtida fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd qilish organlari tomonidan yoki qonunchilikda ko'zda tutilgan alohida holatlarda sud qarori bo'yicha nikohning bekor qilinishidir” –, deb ta'riflanadi. Psixolog olimlar tomonidan oila psixologiyasi doirasida ajrashish muammosi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar haqida to'xtalib o'tilgan.

Ajrashishning so'ngi yillardagi asosiy omillari va bosqichlari yoritilgan. Shuningdek, nikohning buzilishiga olib keladigan turli sabablar mavjudligi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Nikoh, oila, ajrashish, ajrashish sabablari, ajrashish bosqichlari, muloqot, xulq-atvor.

ИЗУЧЕНИЕ РАЗВОДА В СЕМЕЙНОЙ ПСИХОЛОГИИ

Аннотация

В статье определено, что “разводом является расторжение брака органами записи актов гражданского состояния при жизни мужа и жены или по решению суда в особых случаях, предусмотренных законом”.

Обсуждены исследования психологов по проблеме развода в рамках семейной психологии.

Выделены основные факторы и этапы разводов за последние годы. Также проанализировано, что существуют различные причины, которые приводят к распаду брака.

Ключевые слова: Брак, семья, развод, причины развода, этапы развода, общение, поведение.

THE STUDY OF DIVORCE IN FAMILY PSYCHOLOGY

Annotation

The article defines that “divorce is the dissolution of marriage by the civil registry authorities during the life of the husband and wife or by a court decision in special cases provided for by law”.

In this article the researches of psychologists on the problem of divorce within the framework of family psychology are discussed.

The main factors and stages of divorces in recent years are highlighted. It is also analyzed that there are various reasons that lead to the breakup of marriage.

Key words: Marriage, family, divorce, reasons for divorce, stages of divorce, communication, behavior.

Kirish. Nikoh – bir-birini sevgan va nikoh yoshiga yetgan erkak va ayolning umuminsoniy qadriyatlar va Sharq an'alariga asoslangan, oilada bolalarni tarbiyalashga yo'naltirilgan, o'zaro shaxsiy nomulkiy va mulkiy huquq va majburiyatlarni keltirib chiqaradigan, qonun asosida, oilani yaratish maqsadida o'zaro kelishilgan, butun umrga mo'ljallangan ittifoqidir. Nikohga birinchi navbatda ikki tomonning majburiyati va huquqlariga asoslangan shartnoma sifatida qaraladi.

Oila – jamiyatning asosidir. Nikohda bir erkak va bir ayol o'rtasida doimiy va uyg'un yashash, ular o'rtasida murakkab ijtimoiy, axloqiy, biologik va huquqiy munosabatlar bo'lishi kerak. Ushbu munosabatlarni o'rnatish, shuningdek, tugatish faqat qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Oila psixologiyasida ajrashishlar muammosi dolzarb hisoblanadi. Ajrashish – er va xotinning hayot vaqtida fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd qilish organlari tomonidan yoki qonunchilikda ko'zda tutilgan alohida holatlarda sud qarori bo'yicha nikohning bekor qilinishidir. Nikoh er-xotindan biri yoki har ikkalasining arizasiga muvofiq nikohni bekor qilish yo'li bilan, shuningdek, sud tomonidan

muomalaga layoqatsiz deb topilgan er yoki xotinning vasiysi bergan arizaga muvofiq tugatilishi mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Olimlar tomonidan ajrashishning o'ziga xos shakllari, bosqichlari, sabablari va oqibatlari tadqiq etilgan. Ajrashish yuzaga kelganda insonning o'zi atrofidagilarga sezilarli salbiy ta'sir o'tkazadi. Xususan, ajrashish oqibatida oila a'zolari psixologiyasida quyidagilar namoyon bo'ladi:

oiladagi bola ruhiyatida tiklab bo'lmaydigan chuqur o'zgarishlar ro'y beradi;

oilaning har bir a'zosi psixologiyasida ishonchsizlik, g'azab, qahr, o'ch olish, agressivlik kabi bir qator salbiy xislatlar vujudga keladi;

erkaklarda yolg'izlik hissining ortishi, giyohvandlik va ichkilikbozlikka berilish, turli kasalliklar, ayollarda esa yolg'izlikni his qilishning ortishi, qayta oila qurish imkoniyatining cheklanganligi, nevrozlar, stresslar, turli xastaliklar, o'z joniga qasd qilish kabilar yuzaga keladi;

oilada tinchi bo'lmagan, ajrashishga yo'liqqan odamning mehnati, o'qishi, faoliyatining samaradorligi pasayib ketadi;

salomatligiga, hayotdagi qiziqishlariga putur yetadi

[8].

Oilaviy munosabatlarga ta'sir etuvchi omillardan biri bu oiladagi ajrashish sabablaridir.

Psixologiya fanlari doktori, professor V.M.Karimovning "Oila psixologiyasi" nomli darsligida nikoh ajrimlarining sabablari va omillari xususida ma'lumotlar keltirilgan.

Professor V.M.Karimova nikoh ajrimlari bo'yicha quyidagilarni ta'kidlaydi: nikoh ajrimlariga kelsak, bunday holat Sharq xalqlarida ham, bizda ham sodir bo'lgan. Eski manbalarda nikoh ajrimiga sabab bo'lgan omillar sifatida, avvalo, er yoki xotinda to'ydan keyin aniqlangan nasliy xastaliklar, ko'p holatlarda erkak kishining, ayrim holatlarda ayolning boshqa inson bilan "til" topishib ketishi, baibro' va mansabdor shaxsning kelinchakni yoqtirib qolishi va zo'rlik bilan eski oilani buzishga majbur qilishlar, farzandsizlik, ayolning bepustligi sabab erkakning xotinni taloq qilishi, iqtisodiy nochor, yosh oilaning o'z ro'zg'orini yurita olmaganligidan ayolning boshqa odamga turmushga chiqishga majbur bo'lib qolishi kabi sabablar qayd etilgan. Muhimi shundaki, nikohning barbod bo'lishidagi tashabbus, asosan, erkak kishining qo'lida bo'lgan. Agar u xohlasagina nikoh barbod bo'lgan. Agar mabodo ayol tashabbus ko'rsatsa, u qattiq jazolangan, jamoatchilik uni qoralagan, hattoki, tosh bo'ron qilinganligi to'g'risida qadimgi tarixdan, eski kinofilmlardan ma'lum [3].

T.B.Norimbetov tomonidan "O'zbekistonda yashovchi qozoq oilalarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari" (2008) nomli nomzodlik dissertatsiyasi tadqiqotida O'zbekistonda istiqomat qilayotgan qozoq oilalarida ajrashish muammosini "sof" va "aralash" madaniyatlarga ajratgan holda o'rganadi.

Olingan natijalarga ko'ra, O'zbekistonda yashovchi qozoq oilalarida ajrashishlar soni ancha past (butun respublika bo'yicha umumiy ajrashishlar sonining 4-7% ni tashkil etgan. 2008-yil holati bo'yicha). "Sof" va "aralash" madaniyatlar sharoitlarida ajrashishlar ko'rsatkichi bir-biridan farq qilishi kuzatilgan. AM sharoitida ajrashishlar, asosan, birinchi 3 yillikda sodir etilgan. Ulardan 70% ining farzandlari yo'q, 23% ining 1 ta farzandi, faqat 7% ining ikki yoki undan ortiq farzandlari bor. Tadqiqotda 7-10 yildan so'ng ajrashgan er-xotinlar ham bor bo'lib, ularning ajrashishiga asosiy sabab qilib farzand yo'qligi va boshqa sabablar (turmush o'rtog'ining xiyonati, ichkilikka ruju qo'yishi, do'pposlash va boshqalar) ko'rsatilgan [4].

T.B.Norimbetov [4] tomonidan xalq sudlarida, mahalliy o'z-o'zini boshqarish yig'inlaridagi ajrashish ishlari o'rganib chiqiladi. O'rganilgan hujjatlardan ma'lum bo'ladiki, ajrashishning asosiy sababchilari 81% erlar, 16,5% ayollar va 2,5% er-xotinning ota-onalari hisoblanadi. Bu ko'rsatkichlar, asosan, SM sharoitlariga to'g'ri keladi. AM sharoitlarida esa yuqoridagi holatga to'g'ri kelsada, ammo qisman o'zgarishlar mavjudligi kuzatildi: ajrashishning 40%, asosan, 1-3 yillariga to'g'ri keladi, 30% ining farzandlari yo'q, 30% ining 1 ta farzandi, 30% ining 2 ta va undan ortiq farzandi bor, ajrashish tashkilotchisi sifatida 49% erkaklar, 41% ayollar ko'rsatiladi [4].

M.A.Utepbergenovning "Qoraqalpog' oilalarining ijtimoiy va etnopsixologik muammolari" (2019) mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasi ishida Qoraqalpog'istondagi ajrashishlar muammosi tadqiq etiladi.

Tadqiqotchi ushbu masalani o'rganish jarayonida ajrashishlar quyidagi salbiy oqibatlarga olib kelishini ta'kidlaydi: noto'liq oilalar, yolg'iz onalar, ota-onalar deprivatsiyali bolalar, voyaga yetmaganlar orasidagi jinoyatchilikning o'sishi, erkak shaxsida feminizatsiya va ayollarda maskulinizatsiya tendensiyasining kuchayishi, nikoh mustahkamligining kuchsizlanishi, oilada psixologik keskinlikning oshishi [7]. Tadqiqotchi fikricha, bular o'z navbatida oilaviy qadriyatlarining kelajakda qadrsizlanishi

(devalvatsiya), o'spirinlar va yosh yigitlar e'tiborida ota-ona obro'sining pasayishi, ma'naviy negizlar va milliy an'analarning kuchsizlanishi, bolalar va ayollar orasida suitsid hodisalarining, jamiyatda ichkilikbozlik, giyohvandlikning o'sishiga, aholini psixologik salomatlik holatining yanada yomonlashishiga, jamiyatda har xil turdagi jinsiy zo'ravonlikning, ayniqsa pedofiliyaning ko'payishiga, jinsiy yo'l bilan o'tadigan kasalliklarning ko'payishiga, OITS statistikasining o'sishiga sharoit yaratilishi ta'kidlanadi [7].

M.A.Utepbergenov tomonidan Qoraqalpog'istonda o'tkazilgan tadqiqotlarda, yuqorida bayon etilgan sabablar tahlili shartli ravishda ikki guruhga ajratiladi: ijtimoiy-iqtisodiy va ijtimoiy-psixologik.

Natijalarga ko'ra, sabablar ichida asosiylari ijtimoiy-iqtisodiy sabablar deb aniqlangan [7]. Ijtimoiy-psixologik omillarning muhimligi va dolzarbligini, ko'pincha, kuchaytiradigan, ya'ni jamiyatda ajrashishlarning asosini ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar tashkil etadigan sharoitlar o'ziga e'tibor tortishini ta'kidlab o'tgan [7].

F.A.Akramovning "O'zbekistonda oilaviy psixologik xizmatning ijtimoiy-psixologik muammolari" (2022) nomli doktorlik dissertatsiyasida ajrashish muammosida psixologik xizmatning olib borilishi bayon etilgan. Hujjatlarni o'rganish jarayonida ma'lum bo'lishicha, ajrashishga ariza berish tashabbusi ko'proq erkak tomonidan beriladi, ularning 52,7 % i oilaviy hayotda 10 yil va undan ortiq muddat yashagan 30-39 yoshlilar toifasiga to'g'ri keladi. Ayollar esa, agar keskin sabablar bo'lmasa, oilasidan ajrashishdan ko'ra, farzandlari uchun oilaviy turmushni davom ettirishni ma'qul ko'rishadi [1].

Shuningdek, adabiyotlar tahliliga ko'ra, ajrashish va oilaga tashqi hamda ichki omillar katta ta'sir ko'rsatadi, ularni munosabatlarda qandaydir viruslarni keltirib chiqaradigan omillar deb tushunish mumkin [8].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). So'nggi o'n yillikda ajrashishning asosiy sabablari quyidagi omillar hisoblanadi [8]:

- umumiy qiziqishlarning yetishmasligi;
- juftlikdan birining nikohdan tashqari munosabatlari;
- bo'sh vaqtga turlicha qarashlar;
- juftlikdan birining xorijiy ishi va u bilan bog'liq yolg'izlik;
- mablag' yetishmasligi;
- ikki juft o'rtasida yetarlicha bag'rikenglik va ishonchning yo'qligi;
- bolalarni tarbiyalashda turlicha fikrlar;
- ruhiy va jismoniy zo'ravonlik;
- juftini rashk qilish;
- juftlarning birida alkogol yoki giyohvandlikka ruju qo'yilishi;
- juftlikdan birining bepustligi.

Yuqoridagi ajrashish sabablari bo'yicha Z.Budayeva o'z monografiyasida quyidagilarni ta'kidlaydi: "Muhim savol shundaki, nima uchun yuqoridagi sabablar ko'tariladi? Nima uchun turmush o'rtoqlar xiyonat va boshqa turli xil noto'g'ri ishlarni qilishadi? Nega ular oila davrasidagi vaziyatni hal qila olmaydilar yoki ularning xavfsizligini birgalikda baham ko'rishni xohlamaydilar? Nega ular butun oilani saqlab qolishni xohlamaydilar? Mumkin bo'lgan javob, shuningdek, turmushda asosiy rol o'z shaxsini tasdiqlash va isbotlash ekanligini hisobga olish mumkin. Bundan kelib chiqadiki, agar bir turmush o'rtoqning shaxsiyati o'zgarsa, ikkinchisi vaziyatga xatti-harakatini o'zgartirish orqali javob berishi kerak. Boshqasi rollarni o'zgartirishi kerak. Afsuski, hatto bunday oddiy xatti-harakatlar namunasi ham ko'p hollarda mumkin emas. Shuning uchun turmush o'rtog'iga sodiqlik ko'pincha o'z-o'ziga sodiqlikka yo'l ochib beradi [8].

Nikohning buzilishiga olib keladigan turli sabablar mavjud. Muammo turmush o'rtoqlar o'rtasidagi o'zaro his-tuyg'ularni ifodalashda ham bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, juftliklardan birining o'ziga bo'lgan ishonchi pastligi va u muloqot bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Nikohning to'g'ri ishlashi uchun o'zaro muloqot juda muhimdir. Chunki, muloqot – odamlarning birgalikdagi faoliyatlari ehtiyojlaridan kelib chiqadigan turli faolliklari mobaynida bir-birlari bilan o'zaro munosabatlarga kirishish jarayonidir.

Muloqot ko'nikmasi shakllanmaganligidan tashqari, sheriklardan birining rashkidan kelib chiqadigan keskinlik turmushda muammolar manbai bo'lishi mumkin. Bunday hollarda oiladagi muvozanat buziladi.

Agar nikoh buzilishining sabablari haqida gapiradigan bo'lsak, biz jismoniy yoki ruhiy zo'ravonlik haqida, shuningdek, spirtli ichimliklar, giyohvand moddalar yoki qimor o'yinlari bo'ladimi, har xil turdagi giyohvandlik haqida unutilmaymiz. Nikoh buzilishining jiddiy sabablaridan biri bu u yoki bu juftning xiyonatidir [8].

Tahlil va natijalar. Ajrashishning sabablari va oqibatlari bilan bir qatorda bosqichlari ham mavjud. Quyida ajrashish bosqichlari haqida to'xtalib o'tamiz.

Ajrashish bosqichlari: Ajrashishdan oldingi bosqich bir qator hal etilmagan muammolar, munosabatlarning rasmiyligi, juftlarning begonalarlashishi, ziddiyatli vaziyatlarni hal qila olmaslik, keyinchalik disfunktsional birgalikda yashash bilan tavsiflanadi. Juftlardan birining noroziligi kuchayadi, keyingi davr turmushning buzilishiga o'tadi, unda "birgalikda yashashning instrumental sohalarida (uy ishlari, xarid qilish, moliyaviy, tozalash, bolalarni tarbiyalash) hamkorlik yo'q va yaqin aloqalarning sifati tez-tez bo'lib turishligi kamayadi [8]."

Aytishimiz mumkinki, bu ajrashish potentsiali o'sib borayotgan oilaviy inqirozdir. Qisman turmush disfunktsiyasi umumiy holatga o'zgaradi. Turmush o'rtoqlarning birgalikda yashashning instrumental tarkibiy qismlarida hamkorligi, ayniqsa, moliya va uy xo'jaligini birgalikda boshqarishda kamayadi va umuman kuzatilmaydi. Turmush o'rtoqlar o'rtasida yaqinlik minimal darajaga tushiriladi va oilaviy janjal yoki dushmanlik sukunati kundalik haqiqatga aylanadi. Birgalikda yashash muvozanati tobora salbiy ko'rinadi. Agar turmush o'rtoqlar inqirozning jiddiyligini anglab yetsa va ularning har biri munosabatlarning buzilishida o'z ulushini ko'rsa, bu ajrashish qarori va xatti-harakatlariga olib keladi yoki bo'lmayligi ham mumkin.

Ushbu bosqichning turli xil ssenariylari oilalarda paydo bo'ladi, odatdagi tajovuzkor yondashuvdan xulq-atvorga befarq yoki statik xatti-harakatlarga qadar. Ushbu bosqichda turmush o'rtoqlar yoki bitta sherik odatda er-xotinning birgalikda yashashini saqlab qolish yoki tugatish to'g'risida qaror qabul qiladi.

Ushbu bosqichda odatda oilaviy inqiroz avjiga chiqadi. Ko'pgina hollarda, ajrashishdan oldingi bosqichdagi

turmush o'rtoqlar hali ham umumiy uy xo'jaligida bo'lishadi. Yosh turmush o'rtoqlar uchun ajrashish haqida o'ylashdan qaror qabul qilishgacha bo'lgan yo'l eng qisqa va tezkor hisoblanadi. Ajrashishga nisbatan ehtiyotkorlik bilan yondashish oilalar tomonidan amalga oshiriladi, ular uchun ajrashish an'anasi odatiy emas va bu yerda turmush o'rtoqlar ham o'z oilalari va atrofidagi munosabatlarni hisobga olishadi.

Ajrashishdan oldingi bosqich bir necha oydan bir necha yilgacha davom etishi mumkin. Muammo ajrashishdan oldingi surunkali bosqich bo'lib, unda hech bir juft oilaviy muammolarni qanday hal qilishga harakat qilmaydi. Turmush o'rtoqlar muammolarni yanada tubdan hal qilishdan bosh tortishining eng keng tarqalgan sabablaridan biri bu bolalardir. Biroq ko'pincha bolalar birgalikda yashash uchun jasorat va ikkilanishning yetishmasligi uchun bahona bo'ladi [8].

Er-xotin ajrashganda, ko'pincha, ulardan biri ajrashishni boshlaydi, ikkinchisi esa o'zini tashlab ketilgandek his qiladi. Shuning uchun ajrashish jarayoni sheriklardan biri bilan biroq oldinroq boshlanadi. U munosabatlarda o'zini noqulay his qiladi va uning noroziligi vaqtinchalik g'azab, pushaymonlik yoki umidsizlikdan sezilarli darajada oshadi. U kelajakdagi hayoti uchun alohida rejalarni tuzadi va ajrashishga tayyorgarlik ko'radi. Kerakli vaqtda, u boshqa sherikni o'z rejalari bilan yoki tugallangan qaror bilan tanishtiradi, yoki unga ma'lum vaqt davomida ajrashishga olib keladigan ko'rsatmalar beradi. Ko'pincha shunday bo'ladiki, narigi juft vaziyatning jiddiyligini tushunganda, odatda juda kech bo'ladi [8].

Agar turmush o'rtoqlardan biri yoki ikkalasi ham turmushdagi inqiroz bilan bog'liq munosabatlarni va boshqa muammolarni maqbul tarzda hal qila olmasliklarini anglay boshlasalar, ular ajrashishning keyingi bosqichiga o'tadilar. Bu ajrim qarori deb ataladi.

Xulosa va takliflar. Birinchidan, ajrashish sabablari o'ziga xos shakllarga va etnik xususiyatlarga ega. Oilaviy qadriyatlarining qadrsizlanishi oila muhitiga ta'sir o'tkazadi. Ajrashishlar tufayli noto'liq oilalar soni ko'payadi, bir jinsning ikkinchi jinsga nisbatan nafrati paydo bo'ladi, shaxsning ijtimoiy faolligi susayishiga olib keladi.

Shuningdek, er uchun yolg'izlik hissinin ortishi, giyohvandlik va ichkilikbozlikka berilish ehtimolini orttiradi, ayollar uchun nevrozlar, stresslar, turli xastaliklarga chalinish holatlari kuzatilishi mumkin.

Ikkinchidan, oiladagi oila funksiyalarining to'g'ri yo'lga qo'yilmaganligi bir qator muammolarni yuzaga keltiradi.

Uchinchidan, yoshlarning oilaviy hayotga tayyorlanmaganligi. Yosh yigit va qizlarni oilaviy hayotga tayyorlashda sharoitga qarab xulq-atvor shakllarini o'zgartira olish malakalarini rivojlantirish bo'yicha ijtimoiy-psixologik treninglar tashkil etish maqsadga muvofiq.

ADABIYOTLAR

1. Akramova F.A. O'zbekistonda oilaviy psixologik xizmatning ijtimoiy-psixologik muammolari. Psixologiya fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent. 2022. – 67 b.
2. Arapbayeva D.K., Arapbayeva D.K. Yoshlarning oilaviy hayotga moslashuvida ma'naviy-ahloqiy masalalar. "Zamonaviy ta'lim" jurnali №5 – Toshkent, 2016. – B. 36-41. <https://cyberleninka.ru/article/n/yoshlarning-oilaviy-ayotga-moslashuvida-manaviy-ahlo-iy-masalalar/viewer>.
3. Karimova V.M. Oila psixologiyasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2008. – 170 b.
4. Нормимбетов Т.Б. Социально-психологические особенности казахских семей проживающих в Узбекистане. Дис. ... канд. психол. наук. – Ташкент: 2008. – 227 с.
5. Oila ensiklopediyasi [Matn] / Tuzuvchilar: Akramova F.A., Bilolova Z.B., Jovliyev I.S. – Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2019. – B. 240.
6. Shoumarov G'.B. Oila psixologiyasi. – Toshkent: Sharq, 2008. – 296 b.
7. Utepbergenov M.A. Qoraqalpoq oilalarining ijtimoiy va etnopsixologik muammolari. Psixol.fan.dok. (DSc) ... dis. avtoref. – Toshkent, 2019. – 70 b.

8. Budayova Z. Family problems of today. The scientific monograph. ISBCRTI, Dublin, Ireland, 2020. 104 p. DOI: 10.13140/RG.2.2.27685.01764.